

5315

۳۵۰

۳۰۸

بوسه‌ن کتاب

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

www.Ketab.ir

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
حکایت حضرت علی اکبر

محمد سین علی اکبری

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

سیره معصومان (علیه السلام) در فقرزدایی

محمد حسین علی اکبری

ناشر

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم

تهیه

پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت (علیهم السلام)

سروراستار

محمدباقر انصاری

ویراستار

فاطمه رحیمی بهشت آباد

مؤکراف، چاپ و صحافی

پایخانه مؤسسه بوستان کتاب

پ.ل: نایستان ۱۳۹۷

شمارگان: ۳۵۰

قیمت: ۳۰ تومان

عنوان: ۶۲ - مسأله ۷۴۳

نشانی

قم، خیابان معلم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، نشر

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

تلفن و دورنگار: ۳۷۸۳۲۸۳۳ - ۰۲۵

ص.پ: ۳۷۱۸۵/۳۶۸۸

کدپستی: ۳۷۱۵۶۱۶۵۹۱

مراکز پخش

۱. قم، میدان شهدا، تلفن و دورنگار ۳۷۸۳۲۸۳۴ - ۰۲۵

۲. تهران، خیابان انقلاب، روبروی درب دانشگاه تهران،

پاساز فروزنده، طبقه همکف، واحد ۳۱۲، تلفن:

۰۲۱ - ۶۶۹۵۱۵۳۴

وبگاه: www.pub.isca.ac.ir

رایانامه: nashr@isca.ac.ir

فروشگاه مجازی نشر: www.shop.isca.ac.ir

فروشگاه نشر دیجیتال: www.pajoohaan.ir

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

سرشناسه:

علی اکبری، حسین، ۱۳۳۲ -

عنوان و نام پدیدآور:

سیره معصومان (علیه السلام) در فقرزدایی / محمد حسین علی اکبری؛ تهیه پژوهشکده تاریخ و سیره

اهل بیت (علیهم السلام)

مشخصات نشر:

قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ

اسلامی، ۱۳۹۷

مشخصات ظاهری:

۳۰۸ ص

شابک:

۳۰۰۰۰ ریال

وضعیت فهرست نویسی:

فیا

یادداشت:

کتابنامه: ص. [۲۶۷] - ۲۸۱: همچنین به صورت زیرنویس

یادداشت:

نمایه

موضوع:

کمک‌های اقتصادی داخلی - جنبه‌های مذهبی - اسلام

موضوع:

چهارده معصوم - سرگذشتنامه

موضوع:

فقر - جنبه‌های مذهبی - اسلام

موضوع:

اسلام و اقتصاد

شناسه افزوده:

دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ

اسلامی، پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت (علیهم السلام)

رده‌بندی کنگره:

۱۳۹۷ ۹ س ۲۳۰/۲/ع ۸ BP

رده‌بندی دیویی:

۲۹۷/۴۸۳۳

شماره کتابشناسی ملی:

۵۱۳۳۶۹۹

۱۵	سخن‌ها و خواند
۱۹	مقدمه
۲۱	تبیین موضوع تحقیق
۲۲	هدف تحقیق
۲۳	ضرورت تحقیق
۲۳	چارچوب و مبانی نظری تحقیق (پیش فرض‌های تحقیق)
۲۳	فرضیه‌های تحقیق
۲۴	پیشینه
۲۵	بررسی و معرفی منابع
۲۵	منابع حدیثی
۳۰	منابع تاریخی
۳۶	منابع رجالی و شرح حال
۳۸	منابع فقهی
۴۰	منابع تفسیری
۴۱	منابع جغرافیایی
۴۱	ساختار کتاب

فصل اول: کلیات

۴۳	 مفهوم‌شناسی
۴۳	 ۱. فقر
۴۴	 الف) فقر در لغت
۴۴	 ب) فقر در اصطلاح
۴۴	 ج) فقر در آموزه‌های دینی
۴۶	 ۲. زدودن
۴۷	 ۳. سیره
۴۷	 الف) سیره در لغت
۴۸	 ب) سیره در اصطلاح
۴۸	 ۱) سیره در اصطلاح
۴۸	 ۲) سیره در اصطلاح فقهی
۴۹	 ۳) سیره در اصطلاح مورخان
۵۰	 ۴. معصوم
۵۱	 عوامل فقر
۵۱	 الف) عوامل فقر در اسلام
۵۱	 ۱) عوامل درونی
۵۱	 بیکاری
۵۲	 تنبلی
۵۳	 درخواست مال از دیگران
۵۴	 تأمین معیشت از موقعیت معصومان
۵۵	 عدم مدیریت دخل و خرج
۵۵	 اسراف

۵۶	تبذیر
۵۷	بخل
۵۸	ربا
۵۸	گناه
۵۹	الف) خیانت
۶۰	ب) ناسپاسی
۶۱	ج) روعگوئی
۶۱	فریاد
۶۱	رعایت نکردن بهداشت و آداب و اخلاق
۶۳	۲. عوامل بیرونی
۶۳	الف) عوامل فرهنگی
۶۴	۱) تحریف در مفهوم جبر و تویض
۶۵	۲) تحریف در مفهوم توسل
۶۶	۳) تحریف در مفهوم زهد
۶۸	۴) تحریف در مفهوم صبر
۷۰	ب) عوامل اقتصادی
۷۰	۱) تکاثر طلبی اغنیا
۷۰	۲) انحصاری شدن اموال عمومی و منابع درآمدی
۷۱	ج) عوامل سیاسی
۷۱	۱) استعمار
۷۱	۲) استثمار
۷۵	۳) غارتگری زمامداران
۷۵	۴) سوء تدبیر مدیران
۷۶	ب) عوامل فقر در مکاتب مادی

- ۷۶..... (۱) محدودیت منابع و ابزار تولید
- ۷۸..... (۲) کثرت جمعیت
- ۷۹..... (۳) مالکیت خصوصی
- ۷۹..... (د) عوامل طبیعی و رخدادها
- ۸۰..... آثار و پیامدهای فقر
- ۸۰..... الف) آثار منفی
- ۸۰..... (۱) آثار فرهنگی
- ۸۰..... نقص در عدل
- ۸۱..... افزایش لغزش و خطا
- ۸۱..... ضعف در یقین
- ۸۱..... نقص در دین
- ۸۲..... کاهش حیا
- ۸۳..... بد اخلاقی
- ۸۳..... (۲) آثار اجتماعی
- ۸۳..... ایجاد دشمنی
- ۸۳..... خواری در خانه و جامعه
- ۸۵..... (۳) آثار اقتصادی
- ۸۶..... نقص در زندگی
- ۸۶..... کاهش نیروی کار
- ۸۷..... کاهش تولید
- ۸۷..... کندی چرخ صنعت
- ۸۷..... کم شدن قدرت خرید
- ۸۷..... (۴) آثار سیاسی
- ۸۸..... فساد اداری

۸۸	ایجاد ناامنی
۸۹	دشمنی با حکومت
۸۹	وابستگی
۹۱	ب) آثار مثبت فقر
۹۱	۱) کاهش غرور
۹۲	۲) راحتی و آرامش
۹۲	۳) سستی
۹۳	الزامات ترتیب آثار مثبت بر فقر
۹۳	۱) صبر بر فقر
۹۴	۲) رضایت به فقر
۹۴	۳) تواضع در برابر خدا
۹۵	۴) عقیف بودن
۹۵	۵) بی نیازنمایی
۹۵	۶) قانع بودن
۹۵	۷) رضایت از خدا
۹۶	جایگاه فقر از دیدگاه معصومان
۱۰۰	شیوه های فقرزدایی معصومان علیهم السلام
۱۰۰	۱. شیوه فرهنگی
۱۰۰	۲. شیوه اجتماعی
۱۰۱	۳. شیوه اقتصادی
۱۰۱	۴. شیوه سیاسی
۱۰۲	اوضاع و شرایط مالی معصومان
۱۰۳	اوضاع و شرایط مالی پیامبر صلی الله علیه و آله
۱۰۵	اوضاع و شرایط مالی امیر مؤمنان علیه السلام

- ۱۰۷..... اوضاع و شرایط مالی حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام)
- ۱۰۸..... اوضاع و شرایط مالی سایر امامان

فصل دوم: سیره فردی معصومان (علیهم السلام) در فقرزدایی

- ۱۱۷..... هفتار اول: سیره فردی در کسب درآمد
- ۱۱۸..... الف) سیره فردی در کسب درآمد از منابع خصوصی
- ۱۱۸..... ۱. کار و کارگری
- ۱۲۱..... ۱. کشاورزی
- ۱۲۶..... ۳. دامپروری
- ۱۲۹..... ۴. تجارت
- ۱۳۲..... ۵. پذیرش هدایا
- ۱۳۸..... ۶. استفاده از ارث
- ۱۳۹..... ۷. استفاده از موقوفات
- ۱۴۰..... الف) استفاده از موقوفات پیامبر (صلی الله علیه و آله)
- ۱۴۱..... ب) استفاده از موقوفات امیر المؤمنین (علیه السلام)
- ۱۴۳..... ۸. استفاده از هبه
- ۱۴۳..... اصول حاکم بر کسب درآمد معصومان
- ۱۴۳..... ۱. اصل کار و تلاش
- ۱۴۳..... ۲. اصل حلیت
- ۱۴۴..... ۳. اصل عدم حرص
- ۱۴۴..... ۴. اصل سرمایه گذاری
- ۱۴۴..... ب) سیره فردی در کسب درآمد از منابع عمومی
- ۱۴۵..... ۱. استفاده از خمس
- ۱۵۶..... ۲. بهره‌مندی از زکات

گفتار دوم: سیره فردی در ارائه راهکارهای کسب درآمد.....	۱۵۹
الف) راهکارهای نظری.....	۱۵۹
(۱) کسب دانش نیازمندی‌ها.....	۱۵۹
(۲) خرافه‌زدایی.....	۱۶۰
(۳) بررسی موقعیت و محل کسب.....	۱۶۲
(۴) گزینش شغل بایسته.....	۱۶۲
(۵) سرپرش.....	۱۶۴
(۶) ترتیب بر انفاق.....	۱۶۵
(۷) استفاده از فرست‌ها.....	۱۶۵
ب: راهکارهای عملی.....	۱۶۶
(۱) تقدیر در معیشت.....	۱۶۶
(۲) اعتدال در مصرف.....	۱۶۹
(۳) مسجدنشینی در صبح.....	۱۷۰
(۴) شکر بر نعمت.....	۱۷۱
(۵) استغفار.....	۱۷۱
(۶) دعا.....	۱۷۲
(۷) زیارت.....	۱۷۳
(۸) ذکر.....	۱۷۳
(۹) نماز.....	۱۷۴
گفتار سوم: سیره فردی در مصرف درآمدها.....	۱۷۵
الف) نظارت و مدیریت بر مصرف.....	۱۷۵
ب) اتخاذ راهکار و اعمال آن.....	۱۷۷
(۱) وقف.....	۱۷۸
وقف املاک زراعی.....	۱۷۸

- ۱۸۱ وقف غلات و محصول باغ و مزرعه
- ۱۸۲ وقف خانه
- ۱۸۲ وقف اثاثیه خانه
- ۱۸۴ (۲) ایثار
- ۱۸۶ (۳) انفاق
- ۱۹۱ اصول حاکم بر انفاق
- ۱۹۱ ۱. اخلاص
- ۱۹۲ ۲. ارشاد
- ۱۹۳ ۳. عدم تغییر
- ۱۹۵ ۴. ششده رویی
- ۱۹۶ ۵. تسریع انفاق
- ۱۹۹ ۶. میانه روی
- ۲۰۲ ۷. نیازمحوری
- ۲۰۳ شایستگان انفاق در سیره معصومان علیهم السلام
- ۲۰۳ ۱. ناتوانان
- ۲۰۳ ۲. بردگان
- ۲۰۶ ۳. بدهکاران
- ۲۰۸ ۴. بی سرپناهان
- ۲۰۸ ۵. در راه ماندگان
- ۲۰۸ ۶. فقیران قانع
- ۲۱۱ ۷. دیده داران
- ۲۱۲ ۸. خسارت دیدگان
- ۲۱۳ ۹. بی سرمایه گان توانمند

فصل سوم: سیره حکومتی معصومان علیهم السلام در فقرزدایی

- گفتار اول: سیره حکومتی در تأمین درآمد از منابع مالی ۲۱۵
۱. تأمین درآمد از فیه ۲۱۶
 ۲. تأمین درآمد از غنایم ۲۱۷
 ۳. تأمین درآمد از انفال ۲۱۷
 ۴. تأمین درآمد از خمس ۲۲۱
 ۵. تأمین درآمد از زکات ۲۲۵
 ۶. تأمین درآمد از جنبه ۲۲۷
 ۷. تأمین درآمد از خراج ۲۳۲
 ۸. تأمین درآمد از مالیات‌های حکومتی ۲۳۵
 ۹. تأمین درآمد از منابع نو ۲۳۶
- الف) تأمین درآمد از احیای زمین ۲۳۶
- ب) تأمین درآمد از احیای نهرها ۲۳۷
- گفتار دوم: سیره حکومتی در جذب درآمد ۲۳۸
۱. جذب درآمد با ایجاد روابط اجتماعی ۲۳۹
 ۲. جذب درآمد با حفظ روابط اجتماعی ۲۴۱
- گفتار سوم: سیره حکومتی در حفظ درآمد ۲۴۲
۱. پیشگیری از دستبرد ۲۴۲
 ۲. جلوگیری از پرداخت بی دلیل ۲۴۳
 ۳. پیشگیری از فساد درآمدها ۲۴۴
- گفتار چهارم: سیره حکومتی در مصرف درآمدها ۲۴۵
۱. جلوگیری از اسراف ۲۴۵
 ۲. مقابله با تبذیر در توزیع اموال عمومی ۲۴۸

۲۵۲	۳. تسريع در توزيع بيت المال
۲۵۸	۴. تخصيص درآمد به فقرا
۲۵۹	۵. تخصيص بيمه به بازنشستگان
۲۵۹	۶. مدیریت بر بازار
۲۶۰	الف) مدیریت در ورود و فروش بازاریان
۲۶۱	ب) مدیریت در امنیت شغلی
۲۶۲	ج) مدیریت در عرضه و تقاضا
۲۶۲	د) مدیریت در اصلاح اخلاق کسب
۲۶۳	ه) مدیریت در نظارت بر بازار
۲۶۳	نتیجه گیری
۲۶۷	کتابنامه
۲۸۳	نمایه
۲۸۳	آیات
۲۸۶	روایات
۲۹۳	موضوعات
۳۰۴	اعلام و مشاهیر
۳۰۶	مکان ها
۳۰۷	کتاب ها

سخنی با خاندان

پدیده فقر به عنوان یکی از مهم‌ترین بحران‌های اجتماعی خود سبب پیدایش بحران‌های دیگر شده است و با امدادهای زیانبار فرهنگی، اجتماعی و سیاسی فراوانی را در پی دارد؛ از آن‌رو جامع بشری و ادیان و مذاهب مختلف همواره در پی یافتن راه حلی برای برون‌رفت از آن بوده‌اند و راهکارهایی برای مقابله با آن اندیشیده‌اند. دین اسلام به عنوان خاتمه‌ر اکمل ادیان به این مهم توجه ویژه داشته و آن را نزدیک به کفر و از عوامل افتادن در آن‌رادی و سبب کاستی در دین و اندیشه دانسته است و از نخستین روزهای بعثت بر رفع و دفع آن از جامعه اندیشیده و برنامه ارائه کرده است. دستگیران مسکینان و رفع نیازهای مالی آنان به عنوان درمان اولیه و تشویق و آموزش افراد به بارگیری آنان در مشاغل مختلف، کارآفرینی، جلوگیری از بیکاری و تبلی خدمت آن نمونه‌هایی از راهکارهای ارائه‌شده برای مقابله با فقر و درمان این بحران بودند. امامان معصوم شیعه نیز بر همین اساس به مواجهه با پدیده فقر برخاستند و به جلوگیری از آن تأکید داشتند. معصومان علیهم‌السلام بر اساس تعالیم و حیانی اسلام، ضمن ارائه راهکارهای لازم برای رفع نیازهای افراد کم‌بضاعت جامعه، در پی ایجاد ثبات اقتصادی بودند و ضمن توجه به عدالت اجتماعی، رونق کسب و

کار و حلال بودن آن، حفظ و گسترش منابع درآمدی و سرمایه‌گذاری، حمایت و تشویق سرمایه‌گذاران و تولیدکنندگان از مهم‌ترین برنامه‌های آنان برای مواجهه و از میان برداشتن فقر در جامعه بود.

پژوهش پیش‌رو درباره فقرزدایی در سیره معصومان (علیه السلام) و راهکارهای آن بزرگواران برای زدودن فقر از جامعه از موضوعات مهمی است که شناخت آن برای جامعه ضروری می‌نماید. پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت (علیه السلام) که تبیین و نادیده‌گیری آموزه‌های اصیل اسلامی برگرفته از سیره معصومان را وظیفه خود می‌داند به منظور انجام وظایف خود، یعنی تبیین و شناخت و شناساندن سیره معصومان (علیه السلام) و به منظور دستیابی به الگویی مناسب از سیره معصومان (علیه السلام) در مواجهه با پدیده فقر به عنوان یک ناهنجاری اجتماعی، این موضوع را در دستور کار خود قرار داده و انجام آن را به یکی از پژوهشگران این حوزه سپرده است. اثر پیش‌رو حاصل تلاش و دستامد فکری فرهیخته ارجمند حجت‌الاسلام والمسلمین جناب آقای محمدحسین علی‌اکبری است که با هدف شناخت راهکارهای ائمه (علیه السلام) در مبارزه با فقر نشان‌دادن راه صحیح برون‌رفت جامعه از این بحران تدوین شده است و تأثیر مثبتی نزد تا راهکارهای ائمه (علیه السلام) را برای مقابله با بحران مذکور تبیین نماید.

بی‌تردید اجرای این پژوهش و غنای علمی آن مدیون تلاش‌های ارزنده مدیر محترم گروه سیره اهل بیت (علیه السلام) حجت‌الاسلام والمسلمین جناب آقای مسطفی صادقی، ناظر محترم آقای محمدالله‌اکبری، ارزیاب ارجمند جناب آقای دکتر منصور داداش‌نژاد و اعضای محترم شورای پژوهشی پژوهشکده حضرت آیت‌الله محمدهادی یوسفی غروی، حجج اسلام آقایان رمضان محمدی، سیدقاسم رزاقی، محمد غفوری، استاد محمدجواد صاحبی و آقایان دکتر نعمت‌الله صفری‌فروشانی و دکتر سیدحسین فلاح‌زاده، مدیر محترم امور پژوهشی

حجت الاسلام مهدی نورمحمدی، کارشناس محترم گروه حجت الاسلام سیدرسول کاظمی نسب و آقای مهدی بنی حسن که جا دارد از زحمات و تلاش‌های ایشان قدردانی شود. نیز بایسته و شایسته است از نشر پژوهشگاه که فرایند آماده‌سازی اثر و چاپ و نشر آن را بر عهده داشتند، سپاسگزاری کنم؛ هم‌نین از رئیس محترم پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر نجف لک‌زایی تشکر می‌کنم که بدون پشتیبانی و یاریگری بی‌دریغ و موثر ایشان، پژوهش پیش‌رو به سرانجام نمی‌رسید.

پژوهش‌کده تاریخ و سیره اهل بیت (علیهم‌السلام) به منظور حیات و بالندگی علم و دانش، آثار مورد را در اختیار جامعه علمی قرار داده است و پیشاپیش از انتقادهای و پیشنهادهای علم‌دوستانه استادان، صاحب‌نظران و پژوهشگران محترم استقبال می‌کند. امید است این فعالیت‌های علمی زمینه‌ساز رشد و پویایی دانش تاریخ و به دنبال آن تمدن اسلامی گردد.

دکتر حمیدرضا مطهری

مدیر پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت (علیهم‌السلام)

مقدمه

همواره پدیده فقر در گذر زمان بر زندگی بسیاری از مردم حاکم بوده است و به لحاظ پیامدهای سیاسی و زیست‌فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی آن از بزرگترین معضلات و دغدغه‌های جوامع بشری بوده و هست؛ از این‌رو ادیان و مذاهب، به‌ویژه دین مقدس اسلام با وضع قوانین و احکامی همچون خمس^۱، زکات^۲، کفارات و مظالم عباد، بلکه تأکید بر اتفاق و اطعام^۳ و اعطای صدقات^۴ به مقابله علمی و عملی با آن پرداخته است و در کاهش و علاج فقر، تنها به این دست از راهکارها بسنده نکرده است؛ بلکه با سنت کردن قربانی^۵، عقیقه^۶، توصیه و ترغیب اغنیا بر کمک به درماندگان و نیازمندان با اعطای قرض الحسنه^۷ و امثال آن، در صدد برچیدن فقر از چهره زندگی را آمده است و

۱. انفال: ۲.

۲. توبه: ۱۰۳.

۳. بقره: ۲۷۳.

۴. مائده: ۸۹. مجادله: ۴.

۵. محمدباقر مجلسی؛ بحار الانوار؛ ج ۹۹، ص ۲۹۶.

۶. محمدباقر مجلسی؛ بحار الانوار؛ ج ۱۰۴، صص ۱۰۸ و ۱۲۰. محمدحسن نجفی؛ جواهر الکلام؛

ج ۵، ص ۲۴۸.

۷. مزمل: ۲۰.

فقیران و مستمندان را از موارد مصرف آن به شمار آورده است؛ همچنین آیین اسلام در زمان بسط ید برخی از معصومان (علیه السلام)، سهمی از منابع دیگر بیت المال را به فقیران اختصاص داده و نیز برای جلوگیری از تن دادن برخی به تنبلی و تن پروری و فقر، تهیدستی را عدل کفر معرفی کرده است^۱ و مردم را از ابتلای به آن و سقوط آنان در دامن کفر^۲ بر حذر داشته است و گاهی هم آن را موجب ظهور نقص در دین و اندیشه دانسته است و مردم را از تن دادن به آن هشدار داده است^۳ و بر کار و تلاش جدی، همواره ترغیب و تشویق کرده است.

رهبران این مکتب نیز با الهام از آن به ستیز با فقر برخاسته‌اند و بر مبنای خودکفایی، حاصلی، عدالت محوری و امثال آن، اصولی همچون کار و تلاش، کسب درآمد از منابع حلال و حرام و جرات از درآمدها را به کار بستند و اصل سرمایه‌گذاری، احیای تولید و حمایت از تولید و تولیدکننده را نیز در حوزه تهیه و تأمین درآمد اعمال کردند. همچنین در بخش هزینه و مصرف درآمدها از حاکمیت اصولی همچون تقییر در معیشت، اعتدال در مصرف، پرهیز و جلوگیری از اسراف و تبذیر در زندگی فردی و حکومتی غفلت نوردیدند؛ افزون بر این همه مقابله با تبعیض در توزیع درآمد و منابع و ابزار آن را از جمله اصول کاربردی خویش در فقرزدایی از چهار زندگی قرار دادند.

آنان به لحاظ برخورداری از عصمت و مصونیت از خطای در اندیشه و عمل و همچنین نقش مبتنی بر مبانی و اصول عزتمندانه و عادلانه‌ای که در

۱. اللهم انی اعوذ بک من الفقر والكفر، فقال رجل أیعدلان؟ قال نعم (علاء الدین علی متقی هندی؛ کنز العمال؛ ج ۶، ص ۴۹۳، ح ۱۶۶۸۷).

۲. قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ كَادَ الْفَقْرُ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا (محمد بن یعقوب کلینی؛ الکافی؛ ج ۲، ص ۳۰۷، شیخ صدوق؛ الأمالی؛ ص ۲۹۵، شیخ صدوق؛ الخصال؛ ج ۱، ص ۱۲).

۳. نهج البلاغه؛ ترجمه دشتی، ص ۲۱۶، حکمت ۳۱۹.

مقابله با فقر ایفا کرده‌اند، شایسته‌الگو شدن برای همه ملت‌ها و حکومت‌ها در حل معضل فقر، بلکه در همه امور و مسائل شدند؛ چنان‌که امیر مؤمنان در بخشی از خطبه‌هایش آن حضرات را الگوی مردم معرفی کرده است و بر پیروی از آن بزرگواران تأکید کرده و ترک آن را مایه پستی، گمراهی و هلاکت و باهی دانسته است: «به خاندان پیامبرتان بنگرید و به همان سو بروید که آنان می‌روند. پای بر جای قدم آنان بگذارید که هرگز شما را از هدایت بیرون نمی‌برد و به پستی و هلاکت نمی‌افکنند. اگر سکوت کردند، سکوت کنید و اگر به پا خاستند، به پا خاستنیزید. بر آنان پیشی نگیرید که گمراه می‌شوید و از آنان عقب نمانید و تباہ می‌گردید».^۱

آن حضرت فقط فراموشی مردم در تأسی آنان به اهل بیت پیامبر ﷺ و هشدار بر ترک آن بسند نکرد است، بلکه غافلان و تارکان از مردم را بر ترک الگوگیری از ائمه نکوهش کرده است:

پس به کجا می‌روید و کی بازمی‌گردید؟ درحالی‌که علامت‌ها برپاست و دلیل‌ها هویداست و نشانه‌ها بر جا؟ گمراهی تا کجا؟ سرشکستگی تا کی و چرا؟ خاندان پیامبر در میان شماست که زمامداران حق و یقین‌اند، پیشوایان دین‌اند، با ذکر جمیل و گفتار گرین‌اند پس همچون قرآن حرمت آنان را به نیکی در دل بدارید و چون نشانه‌های آسمانی که به آب‌شخور می‌روند، روی به آنان آورید.^۲

تبیین موضوع تحقیق

از آنجاکه فقر و تهیدستی اقشاری از مردم همواره از مشکلات جوامع

۱. همان، ص ۴۸، خطبه ۹۷.

۲. همان، ص ۳۷، خطبه ۸۷.

بشری بوده است و پیامدهای تلخ و خسارت‌باری همراه خود داشته است، مقابله با آن برای کاهش و زدودن آن از عرصه زندگی، از دغدغه‌های مهم و برنامه‌های در اولویت معصومان (علیه السلام)، قبل از دیگر دغدغه‌مندان در همه ادوار تاریخ بوده است. رفتارها و راهکارهای آنان در حمایت و دستگیری از مستمندان در اشکال گوناگون آن از رخدادهای انکارناپذیر و برجسته تاریخ بوده است. انفاق، صدقات و دیگر کمک‌های مالی، تنها شکل و بخشی از مقابله آنان با تهیدستی افشار آسیب‌پذیر جامعه بوده است؛ زیرا دیگر اشکال و گونه‌های حمایت، آنان از نیازمندان همچون به‌کارگیری مستمندان در کارهای گوناگون، تعلیم و تربیت و ترغیب به آن، مذمت بیکاری و برخورد با بیکاران و دیگر اقدام‌ها و رهنمودها از جمله اشکال مقابله آنان با فقر بوده است که می‌تواند با التفات به و حیانی بودن دانش معصومان (علیه السلام) و برخورداری آنان از مقام و ملکه عصمت، پس از آشنایی با آنها تجربه‌ای موفق و الگویی مطمئن در جبهه مقابله با فقر به شمار آید. ائمه معصومین برای کاهش و زدودن تهیدستی از عرصه زندگی فردی و اجتماعی، راهکارهایی ارائه کرده‌اند؟

هدف تحقیق

تبیین سیره شخصی و حکومتی معصومان (علیه السلام) در مقابله با تهیدستی، ارائه راهبردهای فردی و حکومتی معصومان (علیه السلام) در مقابله با فقر بر آن است تا الگویی کارآمد از سیره معصومان در فقرزدایی بدهد و به این پرسش پاسخ دهد که سیره معصومان (علیه السلام) در فقرزدایی چه بوده است و آن بزرگواران برای کاهش و زدودن تهیدستی از عرصه زندگی فردی و اجتماعی، چه راهکارهایی ارائه کرده‌اند؟

ضرورت تحقیق

ابتلای بسیاری از اقشار مردم و حکومت‌ها به فقر و پیامدهای زیانبار آن از یک سو و ضرورت‌هایی از آن از دیگر سو، ارائه راهبردهایی مطمئن و برتری را اجاب می‌کند که به لحاظ برخورداری معصومان علیهم‌السلام از دانش و حیانی و مصونیت آنان از خطا، تنها در عملکرد و رهنمود آنان دست‌یافتنی است که جز با تحقیق در سبب رفتاری و گفتاری حضرات آنان تحقق نیابد. از این ضرورت، نخست زندگی فقرا و چهره زندگی، تحقیق و بررسی سیره معصومان علیهم‌السلام در مقابله آنان با پهلدستی است.

چارچوب و مبانی نظر، تحقیق (پیش‌فرض‌های تحقیق)

۱. روایات و احادیث رسیده از معصومان علیهم‌السلام به دلیل اینکه - در فرض تمامیت سند - کلام صادر از معصوم و حجت شرعی پس از قرآن است، از جمله مبانی نظری تحقیق است که با استناد به آنها سیره معصومان علیهم‌السلام در فقرزایی اثبات می‌شود.

۲. گزارش‌های تاریخی منابع کهن و معتبر نیز به لحاظ اینکه مشتمل بر رخدادها و چگونگی زندگی بشری و معصومان علیهم‌السلام است، مبانی نظری تحقیق پیش رو است که در اثبات فقرزایی معصومان و چگونگی آن به آنها استناد می‌شود.

فرضیه‌های تحقیق

۱. فقرزایی در سیره معصومان علیهم‌السلام از جایگاه مهمی برخوردار است و برای مقابله با آن راهکارهای متفاوت و متعددی ارائه کرده‌اند.

۲. معصومان (علیه السلام) متناسب با اوضاع و شرایط از فرصت‌ها و راهکارهای بایسته در مبارزه با فقر استفاده کرده و بهره‌مند بوده‌اند.

۳. معصومان صاحب حکومت، با بهره‌گیری از شرایط سیاسی زمانه خود، با تدبیر و توان فراتری به ستیز با فقر پرداختند.
مشکلات و موانع تحقیق عبارت است از:

۱. اثبات دقیق و کامل سیره معصومان در منابع تاریخی درباره موضوع تحقیق، به دلیل مختلف سیاسی، فرهنگی و...؛ ۲. نبود پیشینه پژوهشی علمی و جامع روش‌مند در موضوع و عدم امکان استفاده از تجربه و برخی از زوایای کار انجام‌شده.

پیشینه

بر اساس جستجوهای انجام‌یافته، موضوع برگزیده - جز در موردی - به آثار و نوشتارهایی درباره سیره معصومان (علیه السلام) مسبوت نیست؛ بلکه پیرامونی است و از این رو جایگزینی تحقیق پیش رو را بر آن نباید؛ چنان‌که کتاب فقرستیزی نوشته بیت‌الله بیات، نگاهی به فقرستیزی از نگاه اسلام اثر سعید فراهانی و مشکله الفقر و کیف عالجه‌ها الاسلام از یوسف قرضاوی و همچنین مقالات نگارش‌یافته در مسئله افزون بر اینکه اعم از موضوع پژوهش است، رویکردی سیره‌ای نداشته است و تنها از نگاه و منظر قرآن یا معصومان به آن پرداخته شده است. همچنین آثار دیگری نیز نگارش یافته است مانند کتاب سیاست فقرزدایی در کلام معصومان نوشته اکبر اسدعلی‌زاده که موضوع آن فقرزدایی در گفتار و نگاه معصومان است نه سیره و رفتار آنان. چنان‌که کتاب الحیات برادران حکیمی هرچند مبسوط و گسترده به موضوع فقر و فقرستیزی پرداخته است، همچون دیگر آثار پیش‌گفته، رویکرد آن سیره‌ای نیست. تنها از

این میان، پایان‌نامه‌ای در مقطع لیسانس از ابراهیم محمدی با عنوان فقرزدایی در سیره اهل بیت علیهم‌السلام یافتیم که سال ۱۳۸۶ در جامعة المصطفیٰ دفاع شده و با رویکرد سیره‌ای به موضوع پرداخته است. اما تفاوت آن با پژوهش پیش رو، افزون بر اخص بودن آن در موضوع و محدود شدن آن به سیره اهل بیت علیهم‌السلام، این است که روش نگارش آن نقلی و گزارشی است و در آن به نقل روایات و نمونه‌هایی از رفتار حضرات اهل بیت بسنده شده است؛ در حالی که در پژوهش پیش رو، افزون بر عنایت به شرایط و فرصت‌های تأثیرگذار در فقرزدایی، به معرفی نظام‌های بازدار شخصی و غیرشخصی معصومان در فقرستیزی پرداخته می‌شود و افزون بر نسخ به شبهات پیرامونی فقرزدایی، به شبهه فقرزدایی حضرات معصومان از منابع عمومی (بیت‌المال) نیز پاسخ بایسته آن، تقدیم حضور مخاطبان و نه‌انندگان می‌گردد.

گفتنی است در گردآوری این کتاب از منابع سخن و معتبر روایی، تاریخی، رجال، فقهی و نیز تفسیری و جغرافیایی استفاده شده است که نمونه‌هایی از هر گروه آنها معرفی و بررسی می‌شود.

بررسی و معرفی منابع

در هر پژوهشی آشنایی با مستندات و منابع آن لازم می‌آید و این پژوهش نیز محکوم این حکم است؛ اما به دلیل رعایت اختصار با نگاهی گذرا و کلی تنها به معرفی منابع اقدم و اهم آن می‌پردازیم که عبارت‌اند از:

منابع حدیثی

۱. الکافی، اثر شیخ کلینی (۳۲۹ق) است که برای نگارش آن بیست سال تلاش کرد و با مهارتی که در شناخت حدیث داشت، روایاتی را گرد آورد و به

اثری جامع تبدیل کرد که از نگاه عالمان شیعه معتبرترین اثر شیعی است؛^۱ زیرا کلینی هم به دوران نگارندگان «اصول أربعماه» نزدیک بود و هم به وکیلان ویژه امام عصر (عج)، دسترسی داشت و افزون بر اینکه راه نزدیک و مطمئنی برای روایات کتابش در اختیار داشت، به نقل و اعتبار سند روایات نیز ملتزم بود. البته این بدان معنا نیست که هیچ روایت ضعیفی در این کتاب نیست؛ بلکه می‌توانست به روایات آن معتبر است؛^۲ از این رو کلینی روایات کتاب را به ترتیب صحیح، روشن و مبهم ردیف کرده و در هر باب، نخست روایاتی را که صحیح و روشن می‌دانسته، ثبت کرده است، سپس به نقل نوع مبهم آن پرداخته^۳ و برای رفع ابهام و جبران ضعف، این دسته از روایات، راهکار عرض بر قرآن و روایات مشهور را ارائه داده است.^۴ این کتاب که بیش از منابع دیگر، روایاتی از این دست را در موضوع پژوهش ثبت کرده است، فراوان مورد استفاده و استناد تحقیق قرار گرفته است.

۲. من لایحضره الفقیه، اثر محمد بن علی بن حسین معروف به شیخ صدوق (۳۸۱ق). این کتاب ساختاری فقهی دارد و مجموعه‌ای است از فتاوای شیخ صدوق در احکام شرعی که به لحاظ مبتنی بودن آن بر متن روایات و احادیث معصومان (علیهم السلام) در ردیف کتاب‌های حدیثی جای گرفته است. شیخ صدوق روایات آن را حجت شرعی دانسته و به مستندات و مآخذ خود که حدود ۲۴۵ اصل و کتاب است، اشاره کرده است و برخی آنها را همچون کتاب حریر بن عبدالله شهید عصر امام صادق (علیه السلام)، کتاب علی بن مهزیار، کتاب حسین

۱. زین العابدین قربانی؛ علم حدیث؛ ص ۲۹۶.

۲. سید ابوالقاسم خویی؛ معجم رجال الحديث؛ ج ۱، ص ۲۶-۲۵.

۳. محمد بن یعقوب کلینی؛ الکافی؛ ج ۱، ص ۲۹-۲۶.

۴. مقدمه مؤلف.

بن سعید اهوازی و... نام برده است.^۱ این اثر از جمله چهار منبع معتبر شیعه است که در موضوعات مختلف اسلامی مورد استناد محققان قرار می‌گیرد و در این تحقیق نیز در ردیف برترین منبع حدیثی به شمار آمده است.

۳. تهذیب الاحکام، اثر شیخ طوسی (۴۶۰-۳۸۵ق) عالم بنام و بزرگ شیعه است که آن را به عنوان شرح روایی کتاب المقنعه شیخ مفید نگاشته است. وی در این اثر احادیث فقهی معصومان علیهم‌السلام را از کتاب طهارت تا دیات گردآوری کرده است؛ افزون بر این موارد تعارض آنها را مشخص نموده و با استناد به روایانی که امکان وجه جمع میان آنها را داشته است، مشکل تعارض آنها را حل کرده و در پایان کتاب، به ذکر طرق و روایانی پرداخته که این روایات را از طریق آنان از مآخذ و اصول پیشین نقل کرده است. این اثر درحالی‌که خالی از روایات اسلامی و بی‌سند نیست، از جمله چهار کتاب معتبر شیعه به شمار آمده است؛ زیرا با استناد به روایات مستند و مرسل و تأکید بر عمل به روایات مستند و انطباق مسائل بر مستندات^۲ از اعتبار بایسته خود ساقط نشده است.

در بخش‌هایی از این کتاب، به فعالیت‌های اقتصادی معصومان پرداخته شده که در موضوع فقرزدایی آنان مورد استفاده قرار گرفته است. البته این کتاب به لحاظ فقهی بودن احادیث آن، در ردیف کتاب‌های فقهی به حساب می‌آید؛ ولی در این تحقیق به لحاظ محور بودن احادیث آن، در ردیف منابع حدیثی آمده است.

۴. وسائل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعه، اثری از محمد بن حسن حر

۱. شیخ صدوق؛ من لایحضره الفقیه؛ ج ۱، ص ۴-۲.

۲. شیخ طوسی؛ تهذیب الأحکام؛ ج ۱۰، ص ۳۸۲. سید ابوالقاسم خویی؛ معجم رجال الحدیث؛ ج ۱، ص ۳۰-۲۸.

عاملی (۱۰۳۳-۱۰۴۱ق) است که از محدثان بزرگ و فقهای بنام شیعه قرن یازدهم هجری است. وی در این اثر حدود ۳۶ هزار روایت در موضوع فقه را بر مینا و ترتیب کتاب شرایع الاسلام محقق حلی گردآوری کرده است که بخشی از این روایات درباره فعالیت‌های اقتصادی معصومان بوده و در موضوع تحقیق مورد استفاده و استناد قرار گرفته است. این اثر مستند روایی کتاب شرایع الاسلام است و افزون بر کتب اربعه به بیش از ۱۸۰ کتاب روایی معبر شیعه استناد دارد و کتاب‌هایی مانند مسائل علی بن جعفر، قرب الإسناد، محاسن برقی، صفات الشیعه، کمال الدین، خصال و علل الشرایع شیخ صدوق و امثال اینها از آن دست‌اند.

شیخ حر عاملی برای نگارش این اثر و تجدید نظر در آن به لحاظ گستردگی روایات و منابع و اختلاف نسخه‌های آنها به مدت بیست سال وقت گذاشت که نشان از اهتمام فراوان وی برای صحت و اعتبار آن است. او در مقدمه این کتاب می‌گوید:

زمان درازی در اندیشه بودم کتابی بنگارم که در علم و عمل سرآمد و فراگیر نصوص احکام شرعی باشد. این امری را به این منظور گردآوری کردم که عالمان بزرگ ما در کتاب‌های معتبر روایی به صحت و اعتبار آنها تصریح کرده‌اند؛ از این رو از کتاب‌های معتبر روایی معتبر و مشهوری که مورد عمل و مراجعه شیعه بود، روایت کرده‌ام. در آغاز سند هر روایت، نام کسانی که آن روایت را از کتب ائمه نقل کرده‌ام، ذکر نموده و سند خود به آن کتاب و آنچه را مربوط به آن است، در آخر کتاب آورده‌ام.^۲

۱. محمد بن حسن حر عاملی؛ وسائل الشیعه؛ ج ۱، مقدمه مؤلف.

۲. همان.

مؤلف تمام روایات مربوط به یک مسئله را از منابع متنوع گرد آورده و در تعارض و تنافی میان آنها، به حل آن با معیارهای اصولی و فقهی پرداخته است. او در جایی که متن روایت در منابع متفاوت با هم فرق داشته است، کامل‌ترین آنها را آورده، سپس به نکته‌های اضافی یا اختلافی آنها پرداخته و با چنین شیوه‌ای عمده روایات ابواب فقه را در اثر خود جمع کرده است. این کتاب از جامع روایی معتبر شیعه است که روایات ابواب مختلف فقهی از جمله مسائل مربوط به میره مال - اقتصادی معصومان (علیه السلام) را در خود جای داده و مورد مراجعه و استناد فراوان فقیهان و عالمان شیعه بوده است و از ارکان اصلی اجتهاد و استنباط احکام شرع در حوزه‌های علمیة شیعه به شمار می‌آید. اما با این همه به دور از برخاستن از انبساط نیست که از نمونه‌های آن است:

۱. در این کتاب، روایات تقطیع شده و هر ضلع‌ای از روایت با موضوع مد نظر در ذیل این کتاب است؛ البته با این عمل، استنباط از روایات آسان شده است؛ ولی برای درک صحیح، معنای آن را در نظر خلل کرده است؛ چراکه معنای هر روایتی را با التفات به صدر و ذیل آن، دقیق‌تر می‌شود، فهمید. ۲. در موارد متعددی از این کتاب، واژگان «رواه... مثله» و «رواه... من» پس از نقل روایتی ثبت شده و معنایش این است که شخص دیگری نیز مانند این روایت را نقل کرده است؛ در حالی که اگر اصل متن روایت نقل شود، بهتر می‌توانست مفصود روایت دست یافت؛ هر چند تخصص مؤلف در شناخت و چینش حدیث، مانع تأثیر منفی کاستی‌ها در استناد به آن احادیث است.

۷. مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، اثر میرزا حسین نوری (۱۲۵۴-۱۳۲۰ق) است که از محدثان و رجالیان بزرگ شیعه به شمار می‌آید. این اثر که به منظور تکمیل کتاب وسائل الشیعه شیخ حر عاملی سامان یافته است، روایات ابواب مختلف فقه را به همان ترتیب وسائل الشیعه گردآوری کرده

است؛ روایاتی که مربوط به بابی از ابواب آن بوده است و از قلم شیخ خُر افتاده یا به منبع آنها دست نیافته یا آن منابع را نشناخته و یا معتبر ندانسته، سامان داده است^۱ تا با نقل کامل احادیث از منابع اصلی و کشف مستند آنها، امان اثبات صحت روایات و عدم آن فراهم و ضعف آنها جبران شود و از ارسال و ابهام و موقوف بودن خارج گردند.^۲

مؤلف در این اثر علاوه بر کتب اربعه (کافی، من لایحضره الفقیه، تهذیب الاحکام، استبصار) به کتاب‌های روایی فراوانی که بسیاری از آنها از کتب معتبره شیعه مرده می‌شوند - مانند: مسائل علی بن جعفر، دلائل حمیری، قرب الإنسان، حاسن رقی، معانی الأخبار، خصال، علل الشرایع صدوق و امثال آنها - استناد دارد.

گفتنی است در این پژوهش از منابع حدیثی دیگری نیز بهره‌برداری شده است که هر کدام بر پایهٔ مسائلی است که روایاتی در موضوع فقرزدایی معصومان (علیه السلام) ثبت کرده‌اند؛ مانند: ابن اخبار الرضا و الخصال شیخ صدوق، تحف العقول ابن شعبه، تنبیه الخواطر ورام، بحار الأنوار مجلسی و کنز العمال اثر هندی از اهل سنت.

منابع تاریخی

۱. تاریخ یعقوبی، نگاشتهٔ احمد بن ابی یعقوب بن واضح (۲۹۲ق). این کتاب قدیمی‌ترین تاریخ عمومی است که مطالب آن از ابتدای آفرینش تا اسلام را در اسلام هم تاریخ پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) و حوادث تاریخی عصر امامان تا سال ۲۵۹ق، سال به سال و به اجمال به نگارش در آمده است. در این اثر دربارهٔ

۱. محدث نوری؛ مستدرک الوسائل؛ ج ۱، مقدمه مؤلف.

۲. همان.

زندگی معصومان علیهم السلام از جمله در محور سیره مالی - اقتصادی آنان در فقرزدایی گزارش‌هایی ثبت شده است. روش یعقوبی در نقل حوادث روش تاریخی - ترکیبی است. او با استفاده از مآخذ مختلف، گزارش‌های یک موضوع را به دست آورده و با ترکیب آنها، متن کتاب خود را سامان داده است. یعقوبی متشیع است و این مطلب از نقل چگونگی حوادث سقیفه، آوردن نام سامان معصوم علیه السلام و ثبت برخی از گفتار و رفتار آنان روشن می‌شود. به هر روی این اثر با اینکه بی‌کاستی نیست، از منابع مهم تاریخ اسلام به شمار می‌آید و در این تحقیق نیز مورد استفاده بوده است.

۲. تاریخ الامم والملوک، اثر ابن جریر طبری (۳۱۰-۲۲۴ق)؛ اثری که به گفته ابن خلدون معتبرترین کتاب تاریخی اهل سنت به شمار می‌آید.^۱ یکی از گزینه‌های اعتبار آن، ثبت مستندات نقلی در موارد بسیاری است که در ارزیابی گزارش نقش اساسی دارد. مورد دیگر از اعتبار آن، ثبت گزارش از منابع و راویان معتبری چون ابومعشر، سید بن محمد بن سائب کلبی و مانند آنان است. وی با این حال از گزارشگران نیز روایت کرده که هیچ یک از رجال‌شناسان حتی رجالیون اهل سنت نیز آنها را تأیید نمی‌کنند، مانند کعب الأحبار، سیف بن عمر و... او در این کتاب از سیف بن رتمیمی، ۷۰۱ گزارش ثبت کرده است.^۲ این در حالی است که سیف بن عمر (توفای عصر هارون) متهم به زندقه و نژادپرستی است^۳ و به گفته ابن حبان (۲۳۵ق) و دیگر رجالیون، وی مطالب ساختگی و احادیث جعلی را به افراد معتبر نسبت می‌داد و نقل می‌کرد و از این رو رجال‌شناسان به گزارش‌های او اعتنا نکرده‌اند.^۴

۱. ابن خلکان؛ وفیات الاعیان؛ ج ۴، ش ۵۷۰.

۲. عبدالحسین امینی؛ الغدير؛ ج ۸، ص ۳۲۷.

۳. سیدمرتضی عسکری؛ عبدالله بن سبا و أساطیر آخری؛ ج ۲، ص ۳۱۶.

۴. ابن حجر عسقلانی؛ تهذیب التهذیب؛ ج ۲، ص ۴۷۰.

نقل‌های طبری دربارهٔ اهل بیت علیهم السلام، در موارد فراوان تقدیرند، با این حال در روشن‌شدن برخی ابهامات مربوط به زندگی آنان^۱ از جمله در سیره فقرزدایی آن حضرات تأثیر دارند؛ از همین رو در این کتاب از آن بهره‌برداری شده است.

۳. الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، اثر محمد بن محمد بن نعمان معروف به شیخ مفید (۴۱۳-۳۳۶ق). این اثر از کتاب‌های مهم تاریخی شیعی به شمار می‌آید که درباره زندگانی دوازده امام نگاشته شده است. شیخ مفید با تبحری که در گره کلام، فقه، رجال، تراجم و تاریخ داشت. به نگارش این کتاب پرداخت و روشمندانه به منابع و سندهای گزارش‌ها توجه ویژه داشت و در جای‌جای کتاب سند یا اسناد نقل‌های خود را ثبت کرد. شیخ مفید آن‌گاه که دربارهٔ امیر مومنان علیه السلام می‌نویسد، چه در گزارش خبری یا در نقل سیره، به دو گروه از راویان و محدثان شیعه و اهل سنت استناد کرده است. اربلی با نقل مطالبی در این خصوص از این کتاب، رویکرد پژوهشی و روشمندانه مفید را می‌ستاید و دیدگاه‌های او را در تاریخ معصومان در مقایسه با دیگر مورخان ترجیح می‌دهد و می‌گوید: او حسن کسی است که در این موضوع بر او اعتماد می‌شود؛ چراکه وی برای دستیابی به اطلاعات این موضوع، بیش از همه توجهی عمیق، موشکافانه و واقع‌گرایانه دارد.^۲ در این تحقیق نیز در ردیف منابع پرمراجعه تاریخی جای دارد و از آن استفاده درخور توجهی شده است.

۵. روضه الواعظین و بصیره المتعلمین، اثر محمد بن احمد بن علی، قتال نیشابوری (۵۰۸ق). وی فقیه، مفسر و متکلمی بوده که جایگاه علمی و اجتماعی

۱. ابن‌ابی‌الحدید؛ شرح نهج البلاغه؛ ج ۲، ص ۱۴۸. محمدباقر مجلسی؛ بحار الانوار؛ ج ۳۲، ص ۵۶.

۲. علی بن عیسی اربلی؛ کشف الغمه؛ ج ۱، ص ۵۸۱.

برجسته‌ای داشت.^۱ نظم منطقی کتاب را با عنوان مجلس اول، مجلس دوم و... ردیف کرد و در مجالس مربوط به معصومان (علیهم‌السلام) به برخی گزارش‌های مربوط به فقرزدایی آنان نیز اشاره کرده است. به گفته فتال، او در این اثر از احادیث نبوی و روایات امامان بهره برده و سند روایات را به دلیل شهرت متن آنها حذف کرده است. او در بهره‌گیری از احادیث، از شیوه عرضه حدیث بر قرآن سود برده است و در هر قسمتی، ابتدا به آیه مرتبط و سپس به نقل احادیث پرداخته و درواقع با این کار، محتوای احادیث اعتبار بخشیده است؛ اما در برخی موارد از روایاتی بهره برده که ممکن است برای برخی از خوانندگان تردیدآفرین باشد و باید به کارشناس مربوط رجوع کند.^۲ این کتاب از منابع مشهور نزد شیعه است^۳ و در نقل سیره و تاریخ معصومان (علیهم‌السلام) از منابع مورد توجه مورخان به شمار می‌آید. در این پژوهش در مواردی به نقل مستند شده است.

۶. مناقب اک ابی طالب، اثر محمد بن علی ابن شهر آشوب سروی (۵۸۸ق). وی حدیث‌شناس، تاریخ‌دان، ادیب، فقیه، عالم بزرگ شیعه در دوران خود بود و جایگاه علمی برجسته و معروفی نزد مگان به‌ویژه شیعیان داشت.^۴ ابن شهر آشوب در تدوین این اثر از منابع شیعه و اهل سنت استفاده کرده است و عمدتاً نقل‌های مورد اتفاق آنها^۵ درباره معصومان (علیهم‌السلام) را استخراج کرده

۱. محمدباقر مجلسی؛ بحار الانوار؛ ج ۱، ص ۹-۸. آغا بزرگ تهرانی؛ الذریعه إلى تراث النبی و

ج ۱۱، ص ۳۰۵، ش ۱۸۱۵.

۲. مقدمه مؤلف، ج ۲، ص ۵۰۹.

۳. محمدباقر مجلسی؛ بحار الانوار؛ ص ۸.

۴. محمد بن علی ابن شهر آشوب؛ مناقب اک ابی طالب؛ ج ۱، مقدمه محقق.

۵. ... فاستصوبت من عیون کتب العامه و الخاصه معا لأنه إذا اتفق المتضادان فی النقل علی خبر

فالخبر حاکم علیهما و شاهد للمحق فی اعتقاده منهما.... (ابن شهر آشوب؛ مناقب اک ابی طالب؛

ج ۱، ص ۱۹، مقدمه مؤلف).

است. وی در مقدمه کتاب ضمن بیان شیوه تدوین خود و نام بردن از این منابع و مستندات، یادآوری کرده است که دستیابی وی به آنها از طریق کتاب، نقل شفاهی روایت با سلسله سند، مکاتبه، قرائت و گزارش علم آور برای همگان بوده و گفته است: «این اخبار در مواردی که با آیات قرآن، هم جهت بوده آنها را بر این آیات عرضه کرده‌ام و در مواردی که اشعاری مؤید آنها بوده از آن اشعار بهره گرفته‌ام». سپس افزوده است که در نقل روایات، اسناد روایات را با دلیل بهرت آنها حذف، ولی نام راوی نهایی یا طریق به آن یا کتاب‌های مورد استناد را ذکر کرده است تا این نقل‌ها در ردیف گزارش‌های باسند جای گیرند.^۱ پس می‌توان گفت استناد ابن شهر آشوب به آن همه منابع و مستندات، این اثر را در ردیف منابع مهم شیعه در موضوع زندگی معصومان (علیه السلام) جای داده است؛ هرچند در برخی موارد در نقل گزارش به صورت مرسل آن را نقل کرده است و در این نقل تنهاست؛ ولی می‌توان اعتبار محتوای این گونه از موارد را با عرضه بر نمونه‌های مشابه آن به دست آورد.

مؤلف درباره هر یک از امامان، یک باب با چند فصل مطالبی را نگاشته است و در ضمن مباحث آنها، از سیره مالی و فقرزدایی آنان نیز گزارش‌هایی را ثبت کرده است که در این تحقیق در ردیف منابع پرمراجعه تاریخی جای گرفته و در سطح گسترده‌ای از آن استفاده شده است.

۷. کشف الغمه فی معرفه الأئمه، اثر علی بن عیسی اربلی (۶۹۳ق). ری: ک...

از عالمان بزرگ و حدیث‌شناس شیعه و مورد اعتماد فریقین در نیمه دوم قرن هفتم به شمار می‌آید،^۲ این کتاب را درباره زندگی معصومان (علیه السلام) با هدف

۱. همان، مقدمه مؤلف.

۲. ابن شهر آشوب؛ مناقب آل ابی طالب؛ ج ۴، ص ۶۶.

۳. علی بن عیسی اربلی؛ کشف الغمه؛ ج ۱، مقدمه محقق.

اطلاع‌رسانی به سنی و شیعه ناآگاه از زندگی معصومان علیهم‌السلام نگاشته است؛ از این‌رو از ثبت مطالب مربوط به مخالفان آنان خودداری کرده است. وی ضمن بهره‌گیری از منابع شیعی، در غالب روایات و اخبار مربوط به معصومان علیهم‌السلام که در منابع اهل سنت آمده و مورد وفاق فریقین بوده و ایشان آنها را از بیش از سی کتاب نقل و استفاده کرده است؛ همچنین بخشی از این روایات را که در منابع سنیان نیامده است، از منابع کهن و معتبر شیعه آورده است. هدف او در این روش، تقویت بهتر و قوی‌تر اثرش نزد موافق و مخالف است.^۱

او مطالب کتابش را به قسمت‌هایی چون نام، ولادت، امامت، فضایل، عبادات، سیر و فعالیت‌ها، از جمله سیره مالی اقتصادی آنان، روایات، فرزندان، مدت عمر و وفات معصومان علیهم‌السلام تقسیم کرده است. اربلی برای اعتبار کتابش تا حد امکان پیش از نقل روایات، از کتاب یا رسنده‌ای که به او استناد کرده نام برده است؛ با این حال از ذکر سند روایات، جز نخستین راوی آن خودداری کرده است و این نیز به دلیل پرهیز از درازنمایی بوده است؛^۲ از این‌رو این کتاب یکی از منابع معتبر و مورد توجه محققان درباره زندگی معصومان علیهم‌السلام به شمار می‌آید و در این تحقیق نیز از منابع پرمراجعه تاریخی به شمار آمده است.

کتاب‌های تاریخی دیگری نیز از مورخان شیعه و سنی برجای مانده که با روش‌های روایی، نقلی، ترکیبی و تحلیلی به نگارش درآمده‌اند و حاشای تاریخ اسلام از جمله زندگی معصومان علیهم‌السلام را در آنها نگاشته‌اند که در مواردی گزارش‌های آنها از زندگی معصومان علیهم‌السلام قابل نقد است، حتی برخی از مؤلفان آنها مانند ذهبی، ابن‌کثیر و ابن‌خلدون کتاب خود را جانبدارانه نوشته‌اند. دل‌مشغولی‌های خود به معصومان علیهم‌السلام را نشان داده‌اند؛ ولی در مواردی دیگر،

۱. همان، مقدمه مؤلف.

۲. همان، مقدمه مؤلف.

این کتاب‌ها در ابهام‌زدایی از برخی شرایط و حوادث مربوط به معصومان علیهم السلام، از جمله سیره مالی اقتصادی آنان در فقرزدایی نقشی اساسی دارند که از جمله این آثار است: تاریخ المدینه ابن شُبّه، تاریخ مدینه دمشق ابن عساکر، الکامل فی التاریخ ابن اثیر، تاریخ الإسلام ذهبی، إمتاع الأسماع مقریزی، وفاء الوفاء سمهودی.

۱. منابع اصلی و شرح حال

به لحاظ اصلی دانش ترجمه و رجال در تشخیص راویان ثقه از غیر ثقه، بازشناسی احادیث معصومان علیهم السلام و همچنین در شناخت گزارش‌های تاریخی، نقشی اساسی بر عهده دارد، بهره‌گیری از کتاب‌های ترجمه‌ای و رجالی در پژوهش پیش رو که تحقیقی روایی و تاریخی است، اجتناب‌ناپذیر بود؛ از این رو در این نوشتار برخی از آنها نیز مورد استفاده بوده است که از آن جمله است:

۱. انساب الأشراف، تألیف احمد بن یحیی بلاذری (۲۷۹ق). وی در این اثر در قالب نسب‌شناسی، تاریخ دوران اسلامی، شرح حال افراد برجسته از جمله معصومان علیهم السلام را تدوین کرده و درباره سیره مالی اقتصادی آنان نیز گزارش‌هایی آورده است؛ به همین دلیل، اثر او در حوزه‌های تاریخ، تراجم و تبارشناسی از منابع مهم به شمار می‌آید و این تحقیق نیز از آن دسته منابع است.

یادآوری می‌شود کتاب‌های شرح حال اهل سنت که برخی از آنها نگاه تاریخی هم دارند و درباره صحابه، تابعان و راویان گزارش دارند، شرح حال معصومان علیهم السلام را نیز ثبت کرده‌اند. این نقل‌ها هرچند در برخی موارد نقدپذیرند، اما در رفع ابهاماتی از زندگی آن حضرات تأثیرگذارند؛ چنان‌که گزارش‌های این منابع درباره برخی از راویان، همین نقش را دارند. اسامی

این کتاب‌ها که در این پژوهش نیز مورد استفاده بوده‌اند، چنین است: طبقات ابن سعد، حلیه الاولیاء اثر ابونعیم اصفهانی، الثقات اثر ابن حبّان، تاریخ بغداد نگاشته خطیب بغدادی، الاستیعاب نوشته ابن عبدالبر، اسد الغابه ابن اثیر، وفیات الأعیان نوشته ابن خلکان، سیر اعلام النبلاء اثر ذهبی، تهذیب الکمال میرّی، لسان المیزان و تهذیب التهذیب و الإصابه نوشته ابن حجر و....

۲. کتاب اختیار معرفه الرجال، معروف به «رجال کشی» برگزیده‌ای است از کتب معروفه ائمه اهل بیت نوشته محمد بن عمر بن عبدالعزیز کشی. به گفته نجاشی، محمد بن عمر کشی که معاصر شیخ کلینی بوده - از عالمان معتبر شیعه شمرده می‌شده. منزل او محل اجتماع اهل دانش بوده است و کتاب «معرفه الناقلین» را دربارهٔ ثنات را با آن حدیث نوشته است؛ ولی به دلیل نقل از افراد ضعیف، اغلاط فراوانی در آن نفوذ یافت^۱ و شیخ طوسی با اصلاح آن، مطالب درستش را به شاگردانش املا کرد و نامش را به «اختیار الرجال» تغییر داده است.^۲ این اثر پس از اصلاح شیخ طوسی بخشی از کتاب‌های اصلی علم رجال شیعه امامیه به شمار می‌آید.^۳ این کتاب علاوه بر نقل اعتبار یا عدم اعتبار راویان، به بخشی از سیره معصومان (علیهم‌السلام) و عملکرد سیاسی آنان در فقرزدایی پرداخته است؛ از همین رو از منابع معتبر شیعه در مورد زندگی معصومان (علیهم‌السلام) و یارانشان شمرده می‌شود و این تحقیق نیز از آن بهره برده است.

۳. معجم رجال الحديث، اثر سیدابوالقاسم خویی (۱۴۱۳ق) این کتاب اعتبار و عدم اعتبار راویان کتب اربعه شیعه را به ترتیب حروف الفبا بررسی کرده و در شناخت دقیق آنان از راه‌های مختلف بهره گرفته و در ثبت نام

۱. نجاشی؛ رجال؛ ش ۱۰۱۸.

۲. آغابزرگ تهرانی؛ الذریعة إلى تصانیف الشيعة؛ ج ۱، ص ۳۶۶-۳۶۵، ش ۱۹۱۲.

۳. شیخ طوسی؛ اختیار معرفه الرجال؛ ص ۳ (مقدمه ناشر).

معروف راویان، روش نجاشی را پی گرفته است و اگر یک نام تکراری بوده، در یک مورد شرح حال او را بیان کرده و در موارد دیگر به آن مورد ارجاع داده است.^۱ در این تحقیق در ارزیابی اعتبار راوی از آن استفاده زیادی شده است.

افزون بر این، منابع رجال دیگری هم در این اثر مورد استفاده بوده‌اند که از آن جمله است: رجال و فهرست شیخ طوسی، جامع الرواه اردبیلی و مرآة العقول مجلسی که احادیث کافی را شرح و اعتبار اسناد آن را بررسی کرده است.

منابع فقهی

۱. دعائم الإسلام، اثر نعمان بن محمد تمیمی مغربی، مکنّا به ابوحنیفه و معروف به قاضی نعمان (۲۳۱ق) است. او شیعه و اسماعیلی و در ردیف فقیهان بزرگ و عالمان برجسته آنان به شمار می‌آمده است. وی در نیمه نخست قرن چهارم به سر می‌برد و در بخشی از دولت فاطمیان مبر، دستگاه قضا را اداره می‌کرد. تألیفات فراوانی داشت که دعائم الاسلام مهم‌ترین آنهاست. این اثر که قوی‌ترین منبع بررسی قانون نزد فاطمیان است، در دو جلد تنظیم شده است که مجلد یکم آن دو بخش دارد و بخش نخست آن، مبحث کلامی ایمان و ولایت از نگاه فاطمیان را بررسی کرده است و بخش دوم آن، احکام عبادت از طهارت تا جهاد را سامان داده است.^۲ مجلد دوم این کتاب، مسائل حلال و حرام و قضایا و احکام از موضوع بیع تا آداب قضا را در ۲۵ کتاب بررسی و تنظیم کرده است.^۳

۱. سید ابوالقاسم خویی؛ معجم رجال الحديث؛ ج ۱، (مقدمه مؤلف).

۲. نعمان بن محمد تمیمی مغربی؛ دعائم الاسلام؛ ج ۱، مقدمه محقق.

۳. همان، ج ۲، ص ۵۴۱.

او در بررسی این احکام فقهی، عمدتاً از متن حدیث استفاده کرده، و همان روش شیخ صدوق در کتاب من لایحضره الفقیه را تعقیب کرده است؛ یعنی فتاوای فقهی را با استفاده از متن روایت که روش رایج تنظیم متن فقهی آن دوره‌ها بوده، تنظیم کرده است. این کتاب به لحاظ اعتبار علمی مؤلف آن، در جایگاه قانون اساسی و قانون رسمی دولت فاطمیان در مصر قرار داشت. حتی در هندوستان نیز نزد گروهی از آن مذهب به نام «بهره» همین جایگاه را داشت. این اثر به لحاظ مناسبت، فوam مناسبی دارد که با برخورداری از متن حدیث، همانند متن‌های قانونی، که به او گویاست. در این کتاب، هرچند سند متن‌های حدیثی ذکر نشده است، با استناد آری به معصوم مد نظر و با تعبیر «روینا عن...» از احادیث معتبر یا معروف استفاده کرده است؛ از این رو اعتبار متن این کتاب در جایگاه متن فقهی جای دارد. این متن فقهی برگرفته از آیات و احادیث، از روایات سیره مالی اقتصادی معصومان (علیهم‌السلام) در فقرزدایی نیز برخوردار است و در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است.

۲. المقنعه، اثر محمد بن نعمان تلُعکبری معروف به شیخ مفید (۴۱۳-۳۳۶ق). مؤلف در این کتاب پس از بیانی کوتاه در باب اصول دین به بیان فتاوی خود در موضوع‌های فقهی از طهارت تا حدود پرداخته است که به دلیل فقهی بودن، به احادیث معتبر استناد دارد. وی در سیر بحث به تناسب، به روایاتی که با سیره مالی اقتصادی معصومان (علیهم‌السلام)، ارتباط می‌یابد، استناد کرده است.

این کتاب به لحاظ اعتبار علمی مؤلف و اهمیت موضوع، از منابع مهم شیعه به شمار می‌آید و در این تحقیق نیز پاره‌ای از روایات آن، در موضوع سیره مالی - اقتصادی معصومان (علیهم‌السلام)، در فقرزدایی مورد استفاده قرار گرفته است.

۳. جواهر الکلام، اثر محمدحسن نجفی (۱۲۶۶ق). او فقهی چیره‌دست و از عالمان برجسته امامیه در قرن سیزدهم بوده است که علاوه بر فقه و اصول در رشته‌های دیگر علوم اسلامی نیز مهارت داشت؛ گذری در متن کتاب جواهر الکرام به این مطلب گواهی می‌دهد. کتاب جواهر الکلام به دلیل فقهی بودن، به احادیث معتبر استناد دارد. این کتاب که موضوعاتی از مبحث طهارت تا دیات را به صورت فقهی استدلالی بررسی کرده است، فروع فراوانی را به بحث نهاده که در نوع خود کم‌نظیر است. این اثر از کتاب‌های پرمراجعه و از منابع معتبر فقه شیعه به حساب آمده است و در این پژوهش نیز در بیان و اثبات آرای فقهی از آن استفاده شده است.

منابع تفسیری

کتاب‌های تفسیری به‌ویژه تفسیری که از احادیث معصومان (علیه السلام) بهره گرفته‌اند و توضیحی درباره برخی از واژگان آیات دارند یا در بیان برخی از شأن نزول‌های آیات، روایاتی را نقل کرده‌اند، در این پیام از برخی موقعیت، سخنان و حالات منسوب به معصومان (علیه السلام) یا برخی انبیاء - که تفاسیر سنیان درباره پیامبر و حضرت علی و حضرت فاطمه و حسن و حسین - نقش مؤثری دارند و در این تحقیق هم مورد استفاده در موضوع فقرزدایی معصومان (علیه السلام) بوده‌اند. این کتب عبارت‌اند از: تفسیر عیاشی (-۳۲۰ق) تفسیر الفرات اثر فرات کوفی (-۳۵۰ق)، احکام القرآن نوشته جصاص (-۳۷۰ق)، شواهد التنزیل اثر حاکم حسکانی (-۴۹۰ق)، مجمع البیان نگاشته شیخ طبرسی (-۵۴۸ق)، فقه القرآن فی شرح آیات الاحکام اثر قطب راوندی (-۵۷۳ق)، تفسیر الصافی اثر فیض کاشانی (-۱۰۹۱ق)، المیزان نگاشته سید محمدحسین طباطبائی (-۱۴۰۲ق/۱۳۶۱ش)، تفسیر نمونه اثر مکارم شیرازی.

منابع جغرافیایی

غالب منابع جغرافیایی کشورهای اسلامی، مربوط به سده‌های سوم و چهارم هجری است؛ مانند المسالک و الممالک نگاشته ابن خرداذبه (حدود ۳۰۰ سن) و فتوح البلدان اثر بلاذری. اما آثار سده‌های بعدی در این باره، از آثار پیشینیان تأثیر دارند؛ مانند معجم البلدان یاقوت حموی (۶۲۴ق) که از الأمصاب سمعی (۶۷۵ق) تأثیر فراوان پذیرفته است. کتاب‌های یادشده در این بخش از منابع، رشناسایی محل و مکان درآمد معصومان علیهم‌السلام و هزینه معصومان علیهم‌السلام فقرزدایی مورد استفاده قرار گرفته است.

ساختار کتاب

سرانجام پس از دریافت و گردآوری مآلات درخور موضوع از منابع یادشده و امثال آن، پژوهش پیش رو در فصول سه‌گانه‌ای به شرح ذیل ساماندهی شده است: فصل اول مشتمل بر کلیات موضوع است و در آن پس از بیان مفاهیم مد نظر پژوهش، به تبیین عوامل و آثار فقر پرداخته شده است؛ سپس شرایط اقتصادی - مالی حضرات معصومان علیهم‌السلام و سبب فقرزدایی آنان به صورت کوتاه بررسی شده است. در فصل دوم سیره فردی معصومان در کسب درآمد و راهکارهای ارائه‌شده از سوی آنان برای فقرزدایی و همچنین چگونگی مصرف آن حضرات در سه گفتار مورد بحث و بررسی قرار گرفته است؛ همان‌طور که در گفتار اول سیره فردی معصومان در کسب درآمد مطرح و بررسی شده است، در گفتار دوم سیره فردی آنان در ارائه راهکارهای کسب و جذب درآمد مورد بحث قرار گرفته است و در گفتار سوم تحقیقی در سیره فردی معصومان در مصرف درآمدها به انجام رسیده است. در فصل سوم،

نخست سیره حکومتی معصومان در تأمین درآمد برای هزینه‌ها و هدایت درآمد به بیت‌المال و همچنین حراست از آن مورد بحث و بررسی قرار گرفته است و در ادامه آن سیره حضرات در چگونگی مصرف درآمدها به عرصه کاوش راه یافته و در چهار گفتار تنظیم گردیده است: در گفتار اول سیره حکومتی معصومان در فقرزدایی با تأمین درآمد از منابع درآمدی عمومی بحث و بررسی شده است. در گفتار دوم سیره حکومتی آنان در فقرزدایی با جذب درآمد، در گفتار سوم از سه سیره حکومتی آنان در فقرزدایی با هدایت درآمد و حراست از آن بحث شده و در گفتار چهارم سیره حضرات (علیه السلام) در فقرزدایی با مصرف درآمدها مورد بحث قرار گرفته است.

باسپاس بی‌نهایت از ایزد دان که در تهیه و تنظیم این وجیزه ناچیز عطای توفیق فرمود و برگرد سفره اولیای خویش از خسار حضورم داد و از برکات کثیر و بی‌بدیل آن بهره‌مندم کرد، بر خصم عرض دانستم با نهایت ادب و تواضع آن را به ساحت حضرات معصومان (علیه السلام) تقدیم دارم و درود و صلوات حضرت باری و عرشیان و فرشیان را به روان تابناک آنان بفرستیم و تقدیر و تشکر نمایم از همه استادان، آقایان دکتر محمد الله اکبری، دکتر معین طیفی صادقی، به‌ویژه مدیریت محترم پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت (علیه السلام) جناب آقای دکتر حمیدرضا مطهری و همه دست‌اندرکارانی که از آغاز تا اتمام کار بی‌ذیل لطف کرده‌اند و از همت و همکاری در تهیه و تنظیم این اثر دریغ نداشته‌اند. زحمات بی‌دریغ خود را به پیشگاه حضرت باری و حضرات معصومان (علیه السلام) تقدیم داشته‌اند.